

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.005>
УДК 303.62 93(477)“654”(В. Смолій)

«НА ЗОРІ НОВІТНЬОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДОБИ...»

*Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу»
академіка НАН України В. Смолія
Записав і підготував до друку О. Ясь*

— Валерію Андрійовичу, наша розмова відбувається у драматичний момент національної історії — Україна перетнула десятирічний рубіж російсько-української війни. Майже три роки триває її повномасштабна фаза. Градус суспільної напруги невпинно зростає. Тому тема для нашої розмови вповні очевидна — воєнна сучасність. Багато істориків зі зрозумілих причин і мотивів воліють уникати рефлексій на теми сьогоденності як незавершеної та варіативної дійсності. Однак на початку 2020-х рр. відомі представники нашого фахового цеху запропонували історичні рефлексії на злобу сучасної доби. З-поміж них привертають увагу дві оригінальні студії — «Подолати минуле: глобальна історія України» Ярослава Грицака (Київ, 2021) та «Російсько-українська війна: повернення історії» Сергія Плохія (Харків, 2023). У світлі згаданих смислових настанов обох авторів постає контраверсійне питання: сучасна воєнна доба — це повернення до історії чи, навпаки, її подолання?

— Гадаю, що не слід трактувати обидві студії, справді цікаві та своєрідні, в контраверсійному дусі. Натомість запропонував би розглядати генеровані авторами смисли як взаємодоповнюючі настанови. Варто усвідомити, що нині ми перебуваємо на зорі новітньої історичної епохи (тут і далі курсив В. Смолія — О. Я.).

Цитування: «На зорі новітньої історичної доби...»: Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В. Смолія (записав і підготував до друку О. Ясь). *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 5—19. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579)

Незаперечним є факт, що драматичний поворот до повномасштабної війни Росії проти України був «закладений» на теренах історії. Причому, йдеться не лише про недавню пострадянську добу, але й про віддаленіші епохи — радянську та стару імперську. Сформовані у ці давні та недавні часи суперечності спричинилися до того, що, за висловом Сергія Плохія, «історія повернулася як месник».

Саме тому російське вторгнення 2022 р. сприймалося у суспільній думці під знаком усвідомлення *повернення* до, здавалося б, зовсім неможливих, абсурдних і катастрофічних подій. На початку 2022 р. гуманістичним дороговказам світосприйняття було складно змиритися з тим, що це не якась гіпотетична можливість, а дійсність, котра нікуди не подінеться, як не заплюшуй очі. В такому світлі вповні слушною й доречною є провідна ідея книги С. Плохія про повернення до найстрашніших кривавих взірців історії ХХ ст. і попередніх епох.

У цьому сенсі його робота перегукується з репрезентацією історії за версією Я. Грицака. Передусім маю на увазі його спробу представити історію України в річищі довготривалої історії (*Longue durée*) за рецептом Фернана Броделя. Адже сучасний неоімперський проект Росії можна зрозуміти й пояснити лише в розрізі довготривалих шарів і структур історії. Невипадково радянський режим, попри позірний розрив зі старою спадщиною дореволюційної Росії, де-факто успадкував найгірші та найпотворніші риси імперії Романових.

Сучасна війна об'єктивно спонукає подивитися на всі епохи російської й української історії. Маємо зрозуміти та пояснити всьому світу, чому Росія так і не пододала стару імперську минувшину, на відміну від інших великих колоніальних імперій — Британської, Французької, Бельгійської.

Неоімперський рецидив Москви демонструє сполучення й мутацію старого імперського, радянського та пострадянського комплексів як російських еліт, так і пересічної людини. Йдеться про химерні уявлення типового мешканця російської провінції з безкрайнім морем кричущих соціальних і побутових проблем, який усе життя в той чи інший спосіб латає горезвісний «Тришкин кафтан». Але за цих передумов він тішиться пихатою та дурисвітською думкою про гадану російську «велич» — «можемо поховати ядерними ракетами Захід і весь світ». Певна річ, її рясно підживлює кремлівська пропаганда.

Проте є соціальні, культурні й ментальні основи, котрі перешкоджають дійсності розмити цю неоімперську химеру. І навіть нескінчений потік домовин, який прямує з України до віддалених російських провінцій, ніяк не може зламати ці уявлення, закорінені впродовж століть. Висвітлити та пояснити, як склався такий старий-новий типаж росіянина зі стійкими шарами імперської/неоімперської свідомості, можна лише за допомогою сполучення різних культурно-історичних оптик, зокрема довготривалої історичної перспективи.

Однак висліди старої імперської й радянської тоталітарної історії по-своєму є актуальними та дуже гострими для України. Згадайте, наприклад, як Михайло Драгоманов називав імперський період історії України — *пропащий час*. Отож доба імперії не стала для українців «*часом світу*» у бродельському потрактуванні. Один із наслідків імперської епохи спостеріг той самий Драгоманов. Можна,

звісно, вважати певним перебільшенням його відому метафору про українців як плебейську націю. Та годі заперечити масштаб окресленої ним проблеми, пов'язаної зі строкатими практиками й ролями еліти в національному проєкті ХІХ — початку ХХ ст.

А якщо подивитися на проблему еліт глибше, приміром крізь призму соціокультурних катастроф української історії протягом ХХ ст.? Світові війни, революції, Голодомор, голодні роки, які неодноразово повторювалися в міжвоєнну та післявоєнну добу. А ще — тотальні репресії й адміністративні «чистки», гвалтовне переселення народів, техногенні катастрофи, повсюдна культурна та мовна асиміляція, масова соціальна інженерія, індоктринація, що проникала до найвіддаленіших куточків суспільного життя... Перелік соціокультурних катаклізмів можна продовжувати. Тож питання циркуляції, відновлення, змагання еліт в українському соціумі набуває надзвичайно важливого значення й постає як дуже складне для інтерпретації.

Проте проблема українських еліт в імперській, радянській, пострадянській часи — це лише верхівка айсберга з уявних брил багатьох інших питань, пов'язаних із перебуванням України протягом століть у російській політичній, ідеологічній, культурній орбіті. Автори багатотомного історичного нарративу «Україна. Нариси історії», виданого Інститутом історії України Національної академії наук України та видавництвом «Академперіодика» (2021—2024), схарактеризували це сплетіння викликів, проблем і суперечностей, які постали перед нашої країною й нацією, як *пострадянський транзит*.

Ідеться про намагання України будь-що-будь вирватися з пострадянських тенет, позбутися старого імперського та радянського спадку, завершити дерадянізацію, котру, своєю чергою, не можна досягнути сповна без рішучої деросіянізації.

Зрештою, в межах вищезгаданої концептуальної пропозиції постала ідея представлення історії України у світлі двох «довгих» століть — «довгого» ХІХ й «довгого» ХХ. Українське «довге» ХХ ст., а не «короткий вік крайнощів» або «коротке сторіччя екстремізму», за версією британського історика Еріка Гобсбаума. В певному розумінні ці думки перегукуються з ідеями «повернення» й «подолання» історії, котрі споглядаємо у цікавих текстах Сергія Плохія та Ярослава Грицака.

— Ви зауважили, що імперська доба так і не стала «часом світу» для України. Розумію, що історичні аналогії здебільшого є доволі уможлядними, іноді дуже сумнівними й навіть спекулятивними, особливо, коли вільно оперувати ними щодо різних епох. Утім, хочу сформулювати наступне питання, відштовхуючись якраз від цього бродівського вислову, проте в більш утилітарному сенсі та приземленій перспективі. Чи можна вважати, що сучасна війна стала або стане «часом світу» для України в добу глобалізму?

— Як ви самі відзначили, аналогії у царині історії мають досить обмежений пізнавальний потенціал. Надто якщо екстраполювати їх на інші історичні епохи, зокрема у прагматичному й утилітарному сенсах. Проте такі аналогії мають свої інструментальні можливості, передовсім дають змогу подивитися на сучасність у багатоманітних контекстах історичного досвіду.

Немає сумніву, що з такої перспективи російське вторгнення 24 лютого 2022 р. запустило тотальні та динамічні процеси в Україні і світі, котрі своєрідно переломлюються й на глобальних рівнях. Мільйони наших співвітчизників, будучи насильницьки вирваними зі звичного ритму життя та опинившись далеко від рідних домівок, змушені адаптуватися до інших соціо- й етнокультурних середовищ. Війна спонукала до кардинального переосмислення місця та ролі України, українства. Йдеться про світоглядні трансформації, значно глибші, масштабніші, ніж ті, що були спровоковані розпадом СРСР. Ще більш масовими є психологічні травми, спричинені кривавою та руйнівною бійнею.

Це щодо поточних вислідів. Однак середньо- й довготривалі наслідки російсько-української війни, з огляду на численність і швидкоплинність ситуативних конфігурацій та частоту змін оперативних стратегій, тактик партнерської підтримки, дуже складно спрогнозувати, а тим паче оцінити з прийнятним для науковця ступенем імовірності. В нинішньому глобальному, мультикультурному, багатополюсному, вкрай динамічному світі, з одного боку, Україна отримала велику допомогу від західних партнерів, без якої навряд чи змогла б упродовж такого часу успішно протистояти російській навалі. Відкрилися обнадійливі євроінтеграційні можливості, обговорюються перспективи євроатлантичної інтеграції (хоч і доволі віддалені й невиразні). З іншого — українці побачили, як жорстко та безкомпромісно європейські країни захищають свої соціально-економічні інтереси, ринки, капітали. Причому йдеться не лише про далекі політичні центри, а найближчих наших сусідів, що вже на самому початку протистояння рішуче підтримали Україну в її боротьбі з російською арматією. І як маніпулятивний інструмент нерідко використовується фактор історії. У сферу політичних спекуляцій, зокрема, винесено сконструйовану з політичною метою так звану «волинську проблему».

2023-й рік виразно оприлюднив ще один важливий аспект, а саме залежність підтримки України західними партнерами у воєнному протистоянні з Росією від ротації політичних еліт, часто супроводжуваної періодами підвищеної суспільної турбулентності. На цих часових відтинках увага західного політикуму та соціуму переключається на внутрішні проблеми, а зовнішньополітичні виклики відтісняються на другий план (якщо зовсім не відкидаються на узбіччя).

Дається взнаки й ефект узвичаєння найбільшої після 1945 р. війни в Європі. Так, воєнні події на українських теренах, що на початку 2022 р. згенерували психологічний шок у суспільствах демократичного західного світу, на 2024 р. почали сприйматися невід'ємним сегментом усталеної медійної палітри. Постають нові глобальні виклики, що зміщують фокус міжнародної уваги до інших вогнищ напруги у загальному турбулентному потоці.

Як наслідок, сплетіння глобальних проблем у російсько-українській війні сполучається з систематичними прагненнями партнерів України й інших світових гравців до її просторової та військово-політичної локалізації. Власне, у політиці багатьох західних країн проглядається унікальний у своєму роді гібрид глобального й локального чинників стосовно обмеження сьогочасної війни. Це дуже ризиковане сполучення для воюючої України, адже в такий спосіб глобальне мислення

великих політичних акторів намагається «замкнути» в її державних межах один із найбільших соціокультурних розломів сучасного світового устрою.

В певному розумінні таке прагнення обмежити велику війну суто українськими теренами є вислідом глобально-локальної мутації. Подібні тенденції в різних формах ширяться у сучасному світі та стосуються не лише України. Згадаймо, наприклад, недавнє воєнне протистояння Ізраїлю й Ірану. Проте у цьому випадку рівень підтримки західних центрів разюче відрізнявся від того, що його отримала та отримує наша держава.

Водночас, як це не парадоксально виглядає, повномасштабна фаза російсько-української війни розсунула «вікно можливостей» для України. На жаль, сталося це за вельми складного і драматичного для нас поєднання обставин, передумов, викликів, суперечностей. Шлях, відкритий при цьому перед Україною, пролягає через тернисте, вкрите глибокими та суцільними кратерами «поле ризиків і небезпек». Тому вирішальне питання — як зможе скористатися з цього українське суспільство, аби в найближчій перспективі доєднатися до оновленої євроатлантичної системи безпеки й до західної цивілізації.

Нинішній період є часом запізнитої чи «відкладеної» з багатьох причин війни за незалежність України від неоімперської Росії. За певних передумов вона мала б розгорнутися ще в 1990-х рр. Сучасна війна остаточно поховала пострадянську добу. Водночас вона наклалася на найгострішу кризу глобального світоустрою, тим самим утворивши простір, на якому у драматичний спосіб змагаються різні версії нашої можливої сучасності та майбуття.

— Канадська історикиня Маргарет Макміллан, відома своїми студіями про Першу світову війну, в інтерв'ю 2023 р. застерігала від поспішних оцінок можливої тривалості російсько-українського протистояння. Вона навіть схарактеризувала такі прогнози як «помилка швидкої війни». З висоти 2024 р. її думки виглядають слушними, майже пророчими. Минулого року було опубліковане українське видання її книги «Війна: як конфлікти формували нас». Валерію Андрійовичу, в такому світлі постає наступне питання: як війна змінює Україну і трансформує світ довкола неї?

— Маргарет Макміллан, як відомо, походить із родини (праонука) британського прем'єра воєнної та післявоєнної доби Ллойда Джорджа. Мабуть, це той щасливий випадок, коли в одній особі органічно сполучаються родинний, культурний і фаховий досвід. Її рефлексії виглядають напрочуд цікавими та проникливими, особливо коли вона оперує порівняльними контекстами. Інше питання — чи можливо винести вічні питання війни та миру за дужки, на якусь неосяжну трансцендентальну височину, як сказали б філософи. Гадаю, що палітра відповідей була б напрочуд строкатою.

Та засадничим питанням для історика буде те, як змінюється сучасна людина війни, якого набуває досвіду, як переживає втрати, як опановує екстремальне середовище, ким може стати після війни... Вочевидь, війна прискорює суб'єктивний плин часу, точніше його сприйняття. Власне, йдеться про психологічний та антропологічний виміри буття людини на війні. Дуже важливими є ментальні, культурні мета-

морфози, врешті перетворення свідомості. Відомі численні свідчення про суцільний колапс поведінки людини щойно після завершення жахливої Другої світової, коли минули лічені дні чи навіть тижні після фіналу... Проте соціальні й політичні виміри історичного часу також пришвидшуються. Приміром, Перша світова війна запустила процес руйнації світу імперій, але свого апогею він сягнув після Другої світової.

Крім того, варто взяти до уваги, що програма перетворень, яку, за висловом авторки, активує війна, не є наперед визначеною. Ця програма може призвести до творення демократичного суспільства, як у випадку із Західною Німеччиною після 1945 р. А може й навпаки — Веймарської республіки як мимовільної предтечі нацистського проекту.

І тут виникає ще одне питання: чому дві світові катастрофи призвели до таких діаметрально протилежних результатів? Можу припустити, що секрет криється в тих глибоких перетвореннях, що відбулися у внутрішньому світі історичної людини. Тому «програма перетворень», яку ініціює війна, це не фатум — цивілізаційний, геополітичний, глобальний чи ще якийсь... Це *горизонт можливостей*, які соціум може реалізувати, а може, навпаки, втратити. З цієї перспективи доречно говорити саме про варіативні обриси можливостей і спроможності українства їх реалізувати, аби війна стала потужним імпульсом, а не гальмом для нашого післявоєнного проекту.

— *Валерію Андрійовичу, коли продовжити ваші роздуми про сучасну dobu як «вікно можливостей», то хотілося б їх повернути у царину Кліо. На вашу думку, чим є «час війни» для історичної науки? Чи можемо ми говорити взагалі про певне «вікно можливостей» для науки на тлі руйнівних і кривавих реалій найбільшої війни в Європі після 1945 р.?*

— Звісно, будь-яка війна, особлива велика і тривала, вивільняє потужний деструктивний потенціал. Війна — це соціокультурна катастрофа з її жахливими й непоправними людськими втратами, величезною матеріальною руйнацією, спустошливими суспільними наслідками, колективними та персональними травмами. Їх болісно відчуватимуть, переживатимуть і долатимуть щонайменше кілька поколінь українців.

Суспільні й гуманістичні дисципліни не існують в якомусь штучному рафінованому просторі. Історична наука є неодмінною частиною українського соціуму, котрий переживає страшні метаморфози, щоденні людські втрати, повсюдні соціопсихологічні травми. Це самоочевидна констатація фронтальних зрізів і вимірів воєнної реальності, про які не можна забути ні на мить.

Війна водночас є екстремальним способом суспільної модернізації, що мобілізує сили держави, громадянства, людини. Навіть більше, вона породжує креативні повороти думки і змушує ухвалювати складні й непопулярні рішення, яких воліють уникати за інших часів. Ціна такої критичної модернізації для людини та суспільства, безперечно, величезна і страшна. Як історик маю підкреслити — великі війни кардинально перекроюють світоустрій, перенаправляють еволюційний шлях націй та держав, а найбільше змінюють колективну, групову й персональну свідомість.

Війни також спонукають академічну спільноту масово переформатовувати попередні уявлення, візії, концепції, теорії та мотивують до пошуку нових наукових парадигм. Наприклад, Перша світова однозначно підважила окцидентальну чи західноцентричну палітру світу й водночас завдала потужного удару по ідеї так званого «вічного поступу». Ця ідея була головним пізнавальним орієнтиром, парадигматичним взірцем початку ХХ ст. Друга світова війна згенерувала поворот до нового гуманізму, що вивів в епіцентр соціогуманітарного та історичного пізнання людину. Знаменита настанова німецького філософа Мартіна Гайдегера — «людина-світ» — стала домінуючою в повоєнній думці.

Сучасна війна вже запустила кумулятивний імпульс руйнації попереднього горизонту концепцій, образів, уявлень. Це ще одна ознака того, що ми вступаємо в іншу історичну добу. Гадаю, наближається час тотальних ревізій і реконцептуалізацій обрисів світу глобалізму та мультикультурності. Звичайно, це не миттєвий процес. Однак уже очевидно — нинішню палітру глобального світоустрою, радянської й пострадянської історії слід концептуалізувати та репрезентувати інакше.

Саме у цьому сенсі варто говорити про «вікно можливостей» для української науки. Це наш шанс змінити, щонайменше істотно скорегувати російськоцентричну палітру світу, котра, на жаль, і до сьогодні значною мірою домінує у західних академічних просторах.

Саме тут доречно нагадати про багатовікове, похідне з російських обширів імперське та радянське привласнення української історії й культури. Його поширювали назовні, зокрема систематично запліднювали на західному політико-культурному ґрунті. Не є таємницею й російськоцентричність низки західних гуманітарних і суспільних дисциплін упродовж ХХ ст. Значною мірою вона побутувала навіть на початку ХХІ ст., а її рудименти даються взнаки до сьогодні.

Адже студіювання імперського, радянського, пострадянського центру ухвалення рішень було вповні прагматичним і раціональним вибором для західних наукових осередків й інституцій. Тому вивчення упосліджених національних спільнот у Російській імперії та СРСР апіорі розглядалося як другорядне, принагідне.

Варто згадати і про формування потужних росієфільських традицій у ХХ ст. Чимало кафедр та департаментів, що репрезентували історичні й соціогуманітарні дисципліни провідних американських, європейських університетів, наукових інститутів очолювали відомі російські емігранти міжвоєнної, повоєнної доби. Вони мали численних учнів — майбутніх американських, європейських учених, яким трансливали і прищеплювали відповідні ідеї, концепції, а разом погляди, стереотипи, вподобання. До того ж від початку 2000-х рр. російські впливи в академічній та культурній сферах повсякчасно підтримувалися, просувалися завдяки великим фінансовим вливанням, потужним медійним ресурсам.

Воєнний час створив специфічне «вікно можливостей», аби українські вчені спробували запропонувати інші погляди й концепції західному академічному та культурному загалу. Це час, коли українська позиція, наші ідеї, аргументи можуть бути почуті, сприйняті. Однак це «вікно» не буде відчиненим постійно. Воно нерозривно співіснує з нашою воєнною реальністю, її незворотними

втратами, наслідками, травмами, зокрема з калейдоскопічною зміною рецепції російсько-української війни у світі.

— У світлі ваших спостережень постає не дуже втішна думка про сумнівні й доволі обмежені пізнавальні перспективи у світі Кліо. Якщо пригадаємо знакові парадигматичні повороти історичного та соціогуманітарного знання протягом ХХ ст., то мимоволі можемо дійти висновку про сталий ефект пізнавального «запізнення». Схоже, що історія як наука об'єктивно не встигає реагувати й відповідати на виклики критичних, переломних епох. Як гадаєте, Валерію Андрійовичу, це — вічна чи тимчасова «хвороба» історії як науки впродовж ХХ ст., а може й нашого часу?

— Вочевидь, у цьому питанні я не був би настільки категоричним. Певна річ, пізнавальні метаморфози історичної науки можна порівнювати зі «хворобою», як і з іншими практиками та формами людського буття. Проте таке зіставлення досить одностороннє, оскільки нав'язує спрощені уявлення за відомою тріадою: симптоми — хвороба — діагноз. Насправді кожен академічний світ є сегментованим, багатоманітним і доволі різнобарвним, аби його можна було адекватно представити у вигляді якоїсь простої та стислої генералізації.

Історія соціогуманітаристики ХХ ст. яскраво ілюструє той факт, що пізнавальні предтечі й аксіологічні взірці — як свого роду подоба експериментальних форм або нових паростків знання — з'являлися задовго до конституювання новітніх тенденцій. Однак, щоб ці пізнавальні зародки були затребуваними, мають відбутися кардинальні, щонайменше істотні соціокультурні трансформації. Саме вони спонукають до пошуку і вжитку нових концепцій, стратегій, інструментів.

У певному сенсі суспільство виступає замовником новітніх ідей та концептуальних візій. Мені не дуже подобається сам цей термін, що нав'язує відомі асоціації з ідеологічним замовленням радянської доби. Правильніше, мабуть, сказати, що суспільство відіграє роль колективного ініціатора чи каталізатора, котрий хоче, прагне, вимагає від науки нових пропозицій у сфері пізнання. Це відбувається в той момент, коли неспроможність попередніх пояснювальних моделей стає кричущою й очевидною для широкого загалу. Та це лише одна з низки інших причин ілюзорного «запізнення» історії.

Історія є наукою про минувшину. Свого часу серед багатьох істориків і гуманітаріїв навіть побутувала неписана конвенція стосовно вкрай обережного пояснення й дуже вибіркової та стриманої оцінки сучасності. Дехто з колег уважав неприпустимим «переміщення» думки історика на поле сьогоденності та майбутності. Звісно, не беру до уваги добре відомі й перестарілі настанови позитивістів, котрі обіцяли відкрити «закони суспільного розвитку», передбачити всі «перепони», «пастки» на шляху до тріумфальної майбутності. Нині це — інтелектуальний атавізм.

Утім із плином часу зорієнтованість на виважене ставлення історика до сьогодення перетворюється на певний анахронізм, тож чимало досвідчених науковців успішно та результативно працюють у царині сучасної історії. У низці аспектів такі практики й тексти наближають історію до соціології, політології, культурології, передусім із ракурсу реагування на запити суспільної кон'юнктури. За рахунок

цього відбувся своєрідний хронологічний «зсув» уявлень, зокрема в аспектах суспільного сприйняття історії як науки. Почасти це можна простежити на розширенні проблемно-тематичного поля історіографії, в якому дедалі щільніші позиції здобувають актуальні проблеми сучасності. Та найбільше такий «зсув» споглядаємо у запитах й очікуваннях суспільства. Від історика вимагають пояснення новітніх глибоких трансформацій, обґрунтованих передбачень і достатньо вірогідних сценаріїв розгортання прийдешності. Тож можна констатувати збільшення задіяності фахових істориків у медійних практиках публічних інтелектуалів.

Однак не слід забувати про те, що лабораторія історика перш за все спирається на документально обґрунтоване знання про минувшину, стратегії осмислення і пропозиції пояснювальних схем. Чи можна екстраполювати успішно апробовані на матеріалах попередніх епох концептуалізації на сьогодення? Так. Але з істотними обмеженнями. Насамперед їх пояснювальний потенціал на сучасному полі буде невисоким, а в деяких аспектах навіть суперечливим. Такий інструментарій апріорі потребуватиме дуже серйозних міждисциплінарних доповнень і важливих корекцій, які адекватно враховували б швидкоплинність змін нашого часу.

Вважаю за потрібне наголосити ще раз — історія є наукою про буття історичної людини й розмаїття середовищ, структур і процесів, в яких вона існувала в минулому часі та просторі. З огляду на це пізнавальні можливості істориків у сфері пояснення того, як сучасна людина існує в нинішньому часі і просторі, апріорі обмежені, релятивні, вибіркові й можуть застосовуватися переважно в міждисциплінарному синтезі.

Водночас у питаннях студіювання, осмислення, концептуалізації та репрезентації минувшини, політики знання, політики пам'яті, освітніх і комеморативних практик й в усіх інших сферах, пов'язаних із суспільними ретроспекціями (декомунізація, дерадянізація, деросіянізація тощо) історики можуть та мусять виступати як фахівці-експерти. Важливо лише, щоб при цьому кожен із них чітко усвідомлював і належно маркував межу власної професійної компетенції.

— *Ваші коментарі демонструють, що час є дуже важливим параметром у дослідницьких практиках і стратегіях історика. Скидається на те, що історик вельми залежить від певної часової дистанції для потрактування, осягнення, оцінки минувшини. Чи можна вважати, що історику потрібен якийсь «утробний» період для «виношування» чи «визрівання» ідей, котрі тісно корелюються зі змінами суспільного світосприйняття, особливо нині, у час великої війни?*

— Загалом для історика темпоральність — засаднича «матерія», з якою в нього специфічні й багатовимірні стосунки. Адже студіювання певної доби неминує спонукає вченого переходити від конкретних джерельних і фактографічних свідчень до осмислення та розуміння всього її сутнісного наповнення. Передусім історик має зрозуміти, як розгортається, формується й добігає свого кінця певний відтинок історичного часу. Ефект уживання в минувшину, в обрану епоху був добре відомий нашим попередникам. Зауважу, що згаданий ефект до сьогодні вважається однією з найголовніших чеснот по-справжньому обдарованого,

фахового дослідника. Зазвичай це потребує від нього граничної інтелектуальної напруги, закоханості у свою справу та багатьох років ретельного вишколу.

Водночас кожен історик живе у своєму часі з властивими йому колізіями, зрушеннями. Він має певний тип світосприйняття, спосіб мислення, інтелектуальні й культурні симпатії, антипатії, стереотипи, упередження, вподобання, переконання, естетичні смаки, належить до певного соціального і професійного покоління, більш або менш відкритий до сприйняття пізнавальних новацій, культурних пропозицій, політичних метаморфоз, зрештою викликів побутового характеру.

Даруйте за ці розлогі та в багатьох аспектах очевидні міркування. Проте, хоч підкреслити, що згадані риси історика-професіонала значною мірою визначають ще один особливий вимір часу, про який ви згадали у своєму питанні. Йдеться про період так званого «виношування» ідей і концепцій для нової масштабної студії. Зауважу, що для жодного вченого неможливий ритм праці в режимі нон-стоп, подібно до відомих практик блогосфери. Уподібнення автора-історика до нестримного блогера у соціальних мережах, котрий щоденно продукує свої тексти про все на світі й ні про що конкретно, беручи сюжети ледь чи не «з повітря», поза всяким сумнівом, хибне та шкідливе. Такі уявлення однозначно спотворюють зміст наукової праці, знецінюють її результати. Наукова ідея має виріти, зазнати коригування на стадіях евристики і критики, здобути джерельне й фактографічне підтвердження, пройти апробацію, поєднатися з дослідницькою стратегією історика, зрештою оформитися у вигляді концептуальної пропозиції. Лише тоді вона може бути сприйнята колегами з фахового цеху.

Так виглядає ідеальний пізнавальний сценарій. Однак реалії вносять вагомі корективи, котрі кардинально перевертають не тільки наукову концептуалізацію, але й суспільні уявлення про те, як сприймати власну минувшину. Наприклад, «архівна революція» 1990-х рр. кардинально розширила обсяги джерельного матеріалу та фактографічну насиченість історичних студій. «Перекладацька революція» 2000-х рр. урізноманітнила доступ до концепцій, теорій, ідей європейської і світової науки. Цифровізація й доба соцмереж причинилися до появи новітніх спроможностей у царині джерелознавства та навіть масштабної технізації наукової мови гуманітарія загалом й історика зокрема. Сьогодні в більшості публікацій неодмінно відшукаєте посилання з URL-адресами. Останнє провокує постановку питання про те, що цифровізація та віртуалізація видозмінюють засадничі уявлення про саму природу історичного джерела, в той чи інший спосіб пов'язаного з певним матеріальним носієм. Тож чимдалі частіше йдеться вже про цифрове джерело з огляду на те, які воно продукує смисли та як локалізується за змістом.

Крім того, цифрова доба породжує новітні пізнавальні проблеми, пов'язані з втратою даних. Адже, як пояснюють фахівці, приблизно чверть усього цифрового контенту безповоротно зникає зі Всесвітньої мережі впродовж 10—15 років. Чимало даних втрачається при переведенні з одного формату в інший, з оновленням або переходом на новіші програмне забезпечення та електронні платформи. А отже, уявлення про те, що Мережа є ідеальним сховищем, а цифровізація — абсолютною панацеєю у збереженні історичних джерел щонайменше потребують кореляції.

Проте будь-який скепсис має свою межу. У жодному разі не слід відкидати тих незаперечних переваг і можливостей, які надає цифровізація кожному досліднику, та, радше, сприймати її як один із важливих технологічних способів упорядкування, скажімо, первинної систематизації інформації, але не як чарівну паличку, котра нібито одним помахом вирішує всі проблеми на ниві евристики, кодифікації, єдиції тощо.

Звісно, вказані трансформації — соціокультурні, пізнавальні, технічні, психологічні — позначилися на рецепції історичного часу у студіях істориків. З одного боку, сучасність істотно ускладнила й урізноманітнила їхні дослідницькі практики. Потреба опановувати новітні медійні та комунікативні ролі, великі обсяги інформації, здобувати нові технологічні й методичні навички тощо вводить у процес «виношування» ідей і концептуальних пропозицій дедалі більше перемінних складових, які дуже не просто врахувати, оцінити. Вони можуть як пришвидшувати, так і пригальмовувати час «виношування» чи «визрівання» новітніх ідей.

З іншого боку, українська наука останніх десяти років, а особливо від 24 лютого 2022 р., перебуває в умовах тотального екстриму сучасності. Це сильно деформує реальне сприйняття часу, суб'єктивна рецепція якого відчутно залежить від наближеності людини до критичних подій. Загальновизнано, що чи не найбільшими продуцентами враження про пришвидшення його плину на персональному, груповому, колективному й суспільному рівнях у різні темпоральні періоди виступали такі носії провокування суспільної напруги, як війни та революції. Своєю чергою подібне ілюзорне пришвидшення є одним із чинників, що на груповому й колективному рівнях генерують кумулятивний імпульс для світоглядних, інтелектуальних, культурних зрушень. Нині немає жодних сумнівів, що сучасна війна не лише зламала чимало усталених шарів суспільних і наукових уявлень, а й запустила пошук нових концептуалізацій щодо конструювання та репрезентації української минувшини. Однозначно, що це не могло не позначитися й на часових рамках продукування новітніх наукових ідей.

Водночас екстремальна реальність породжує також розмаїті негативні тенденції та деструктивні впливи на полі науки, котрих щоденно зазнають історики, інші вчені-гуманітарії. Наприклад, камеральна атмосфера, вимушена ізоляція чи напівізоляція науковця від академічного середовища можуть істотно вповільнити або навіть призупинити наукові практики. Зауважу, що в умовах довготривалої, виснажливої й незавершеної війни більш чи менш точно спрогнозувати пізнавальні можливості та перспективи на ниві історії, як і загалом соціогуманітаристики, навряд чи можливо.

— Валерію Андрійовичу, цілком поділяю вашу думку про неможливість до-
стеменно означити пізнавальні перспективи історії зокрема та соціогумані-
таристики загалом за нинішніх передумов. Однак, чи можна хоча б побіжно
окреслити актуальне коло сфер і площин нашої минувшини, котрі потребують
ревізії, реконцептуалізації з висоти воєнної сучасності?

— Мені не хотілося б, аби склалося оманливе враження, що воєнна дійсність
нав'язує повний розрив із попереднім доробком українських істориків, гуманіта-

ріїв, суспільствознавців. Академічна спільнота має солідні здобутки й важливі досягнення як на обширах історичної науки, так і соціогуманітарної сфери загалом, нагромаджені впродовж останніх десятиліть. Гадаю, що вповні логічно і слушно спиратися та використовувати цей доробок, однак при цьому слід вносити до нього систематичні корективи, вагомі уточнення, суттєві доповнення, застосовувати новітні стратегії й інші дослідницькі інструменти. Хочу також наголосити, що навіть в обмежених сучасними реаліями можливостях потрібно максимально вводити до наукового обігу новий джерельний матеріал і, наскільки це доступно, регулярно опрацьовувати додаткові фактографічні пласти, зокрема ті, що закладаються сучасною війною. Це дозволить вийти на більш високий рівень розробки проблематики, передусім намітити перспективні сфери та площини для новітніх концептуалізацій.

Найпершою такою сферою є воєнна історія, що самоочевидно. Досвід протистояння України й українства з царською, імперською, радянською, пострадянською, нарешті неоімперською Росією обраховується століттями. Лише воєнно-політичні поразки Української революції 1917—1921 рр. із більшовицьким режимом мають понад столітню ретроспективу. Коли взяти до уваги ранньомодерну добу, то загострення воєнних конфліктів та політичних претензій із боку Московського царства щонайменше сягають часів постання ранньомодерної Української держави, тобто середини XVII ст., а їх перші паростки відшукуються ще в литовсько-московських війнах і зазіханнях на руську спадщину на етапі пізнього середньовіччя.

В Інституті історії України НАН України воєнно-історичним студіям відводиться особлива роль. Уже протягом двох перших місяців кривавого протистояння на нашому вебпорталі було започатковано проекти «Війна. Роздуми істориків», «Війна. Документи. Свідчення», «Війна. Нові прочитання старих текстів». Відповідно до реалій сучасності скориговано науково-дослідницькі програми, сплановано певну структурну реорганізацію. А саме у 2022 р. створено спеціалізований підрозділ — відділ воєнно-історичних досліджень, який очолює член-кореспондент Національної академії наук України Олександр Лисенко. У фокусі уваги інститутських науковців перебуває широкий спектр проблематики Першої і Другої світових воєн, конфлікти XX ст., а також компаративні зіставлення з сучасною війною, ретроспективний аналіз воєнно-політичних подій нової, новітньої історії. Комплексний зріз цих та інших аспектів представлено, зокрема, в підготовленому під керівництвом Олександра Лисенка й Олександра Реєнта колективному фоліанті «Війна: держава, суспільство, особа», в якому, крім іншого, особливо акцентується особистісний фактор глобальних і локальних воєнних протистоянь.

Аналіз динаміки змін у ставленні світового співтовариства до розпочатої 2014 р. російсько-української війни та виношуваних у просторах колективного Заходу і Глобального Півдня проектів реагування на події в Україні у широких порівняльних контекстах відбито на сторінках праці Степана Віднянського й Андрія Мартинова.

Вже на другу половину першого року масштабного протистояння українському загалу було запропоновано колективну працю «Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками». Цей оформлений трьома книгами популярний компендіум, який містить 346 нарисів, створе-

но як відповідь на суспільні запити, виклики й загрози нашої воєнної сучасності у форматі уявних діалогів із читачами. Його авторами виступили 100 істориків, які представляють академічні установи, університети, інші наукові осередки України.

Важливою, як я вже говорив, і надзвичайно перспективною площиною є фіксація, документування та первинне опрацювання джерел, матеріалів з історії сьогочасної російсько-української війни. Маю на увазі як джерельний комплекс з усної історії, історії повсякдення, так і документи, що проливають світло на недавні воєнні операції (хоч і в обмежених зі зрозумілих причин можливостях). На сторінках «Українського історичного журналу» ця проблематика висвітлюється переважно в рубриці «Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції, повсякденні практики», підрубриці «Повсякдення російсько-української війни: усна історія» (що, втім, не виключає появи в його структурі нових тематичних зрізів).

Пріоритетної уваги потребує й українська історія тоталітарної, посттоталітарної доби. Почасти це диктується очевидними запитамі воюючого суспільства, для якого є дуже важливим розуміння соціокультурної, політичної, ідеологічної природи нашого ворога — сучасної Росії та її неоімперського проєкту. Маємо помітні досягнення у цій сфері. Йдеться, зокрема, про студії Лариси Якубової, присвячені соціокультурній і політичній природі рашизму; Володимира Головка — про російське вторгнення 2022 р.; низку оригінальних публікацій, об'єднаних великим форматом «Сучасна українсько-російська війна у координатах історії».

Проте не менш важливе досягнення та представлення того, як у межах радянського тоталітарного режиму змогло вистояти й відновитися українство. Це є запорукою аргументованого фактичним матеріалом доведення до свідомості світового суспільного загалу тієї очевидності, що російська агресія скерована не лише на знищення України як держави, а й українців як нації.

Ще однією важливою сферою перспективних наукових пошуків залишається імперський період в історії України, про що вже, власне, йшлося. Вельми актуальним є осмислення типологічного змісту залежності українців як в імперську, так і радянську добу. Маю також на увазі зіставлення, наслідування й модифікацію певних форм зросійщення, акультурації еліт, моделей соціалізації, політичної асиметрії імперської та радянської влади, державних структур, механізмів економічного визиску, господарської спеціалізації, адміністративно-управлінських взаємин периферії й центрів влади тощо. Студювання цієї проблематики дозволить використати чимало багатообіцяючих ідей, концептуальних стратегій та інструментів з обсягу постколоніальних студій, імперської історії, конфліктології, концепцій тоталітаризму й масового суспільства тощо. Доречно нагадати, що ми маємо самобутній доробок і у цій сфері. Як вагомий внесок не можу не відзначити дві великі книги, присвячені українському «довгому» ХІХ ст., видані 2022 р. в рамках уже згаданого фундаментального наукового проєкту «Україна. Нариси історії».

Водночас пріоритетна дослідницька увага до різноманітних структур, масових процесів, форм, явищ і подій на ниві тоталітарної й імперської історії не повинна витіснити наші зацікавлення історичною людиною. Тому варто розширювати не лише сегменти зі студювання соціальної, економічної та політичної історії, а

й культурної антропології, соціальної психології, культурології. Це дуже важлива площина української минувшини, без якої неможливо адекватно осягнути перебіг історичного часу. Приміром, постає запит на те, що сталося з традиційним культурним і духовним світом кількох генерацій українців, яким випало жити за доби радянського тоталітаризму. Вповні очевидно, що в них були різні механізми, практики, сценарії співіснування, пристосування, мімікрії, пасивного, а в деякі моменти активного опору радянському режиму, зовнішньої чи, навпаки, внутрішньої втечі від тодішніх реалій. Без історичних студій із таким культурно-антропологічним рефреном навряд чи можна зрозуміти ту потужну силу інерції й тяжіння радянської спадщини, котру споглядаємо в посттоталітарну / пострадянську добу.

Разом із тим не можна допустити й очевидного перекоосу з домінуванням студій, які локалізуються переважно цариною нової та новітньої історії України. Українське середньовіччя, ранньомодерні, античні, первісні часи також потребують нових інтерпретацій, оцінок. Ця робота триває нині, попри военний час. Із приємністю відзначу видання першої книги вже згаданих «Нарисів...», присвяченої цим епохам. Дуже сподіваюся, що незабаром друга книжка з цього проблемно-тематичного циклу стане доступною читачеві. Таким чином, Інститут історії України завершує проект великого національного історичного наративу у семи фундаментальних книгах «Україна. Нариси історії», абсолютно європоцентричного у своїй основі.

Отже, маю констатувати, що до наукових пріоритетів входить практично дослідження всіх періодів і концептуальних зрізів національної історії. І це справді так, оскільки неможливо ізольовано, фрагментарно вивчати окремі події, явища, епохи без осмислення, конструювання й репрезентації загальних обрисів історичного процесу в культурно-територіальних обширах нашої країни.

Попри нинішні складні реалії як першочергове завдання бачу збереження, а в ідеалі — розширення, примноження фахового цеху академічних істориків, котрі вивчають усі періоди національної історії. Це базова запорука для нових оригінальних прочитань і моделювання минулого України.

— *Валерію Андрійовичу, насамкінець хочу запитати про ті світовідчуття, котрі генерує новітня доба для будучності українського проекту. На вашу думку, чи маємо їх уважати песимістичними чи, навпаки, існують підстави для оптимістичного сценарію?*

— Почну з того, що вже майже три роки українське суспільство живе в умовах повномасштабного вторгнення. Майже три роки ледь не щоденних обстрілів, ракетно-дронових ударів, масштабних руйнувань, втрати масиву національних матеріальних та інтелектуальних цінностей, головне ж — людських життів, відібраних і ненароджених. Однак усупереч усьому Збройні сили України та громадянство зробили те, що переважна більшість західних політиків й експертів уважали апріорі неможливим. Завдяки жертвовному героїзму багатьох українців ми існуємо як нація, як держава, попри всі песимістичні прогнози та апокаліптичні пророцтва. І у цьому є безумовна підстава для оптимістичного погляду.

Проте ми не можемо забувати, що наш противник має великі стратегічні ресурси. Російська Федерація гнучко, винахідливо використовує зовнішньополітичну

кон'юнктуру, інформаційні маніпуляції задля просування власних інтересів, проводить підривні операції тощо. Крім того, російська історична традиція демонструє схильність цього імперського у своїй основі утворення до тривалих воєн або їх серій, під час яких правляча верхівка нещадно використовує людський та інший потенціали.

Кавказька війна в ХІХ ст. тривала майже п'ять десятиліть, Перша та Друга чеченські війни — понад дванадцять років. Звісно, ці зіставлення не зовсім коректні щодо масштабів війни на обширах сучасної України та її руйнівного фактору. Проте вони добре віддзеркалюють сутність російської воєнно-політичної культури. Весь мілітарний комплекс зорієнтований на кількісне нагромадження й ресурсне домінування, сценарії воєн на виснаження з тривалою часовою дистанцією, зі рваним ритмом напруту від тимчасового миру до нової війни, низький «больовий» поріг у суспільному сприйнятті людських втрат, інерційне мислення та пасивні моделі реагування на критичні події, властиві для більшості верств і шарів російського населення тощо.

Важливим аспектом, який слід брати до уваги, є й те, що сучасний державно-політичний проєкт Російської Федерації має очевидні риси неоімперської владної асиметрії, сконцентрованої довкола однієї особи. Це робить кремлівський режим доволі вразливим щодо передачі влади та механізмів наступності (що в багатьох аспектах генерує очевидні й неочевидні паралелі з радянською системою). Проте руйнація нео- чи квазіімперії є довгим процесом, який може значно розтягнутися в історичному часі. Прорахувати вірогідні сценарії для такої досить закритої країни, як РФ, навряд чи реально. Тому не можемо виключати й раптові повороти та руйнівні колізії, що неодноразово мали місце в російській історії.

До того ж не слід забувати, що російсько-українська війна не є конфліктом локального значення — це одна з найбільших воєн доби кризи глобального світоустрою. До цієї війни тією чи іншою мірою опосередковано залучено більшість великих світових гравців, які мають власні зацікавлення. В багатьох аспектах це породжує чималі ризики для України та всього світу. Але разом така ситуація розширює горизонти потенційних можливостей, алгоритмів рішень, котрі можуть змінитися блискавично. Нині споглядаємо вимушену динамічну рівновагу інтересів багатьох сторін. Саме вона вирізняє хитку геополітичну конфігурацію новітньої доби, зокрема довкола російсько-української війни.

Все ж, попри непередбачуваність геополітичних поворотів, а також те, що попереду на українців чекає ще чимало дуже важких випробувань, болю, втрат, нинішнє становище України дозволяє сприймати нашу ближчу прийдешність зі стриманим та обережним оптимізмом. І український соціогуманітарний загал має на магістралях наближення цієї очікуваної миті свою особливу нішу.

— Валерію Андрійовичу, дякую за ваш час, за цікаву та змістовну розмову!

Київ, вересень 2024 р.